

سیره علمی عالمان حوزه - نگاره اول

صاحب مفتاح الکرامه به طلبه‌ها چه نصیحتی کرده است؟

«در حالی مشغول تألیف هستم که وهابی‌ها به عتبات حمله می‌کنند و مضافاً اینکه در حال مریضی و ضعف جسم می‌باشم و فرزندم نیز بیماری دارد. پس شما را سفارش می‌کنم که در هر حال، در تحصیل علم تلاش و جدیت کنید.»^۱

مرحوم سید جواد عاملی، فقیه قرن سیزده هجری قمری، در اواخر عمر مبارک خود نیز مشغول نگارش کتاب مفتاح الکرامه بود، او در واپسین لحظات عمر خود به طلاب جوان حوزه چنین وصیت کرده است؛ خداوند متعال او را رحمت کند.

ترسیم سیره علمی مفاخر حوزه‌های علمیه، یکی از موثرترین عوامل تلاش پرنشاط طلاب جوان است. سخت‌کوشی و پشتکار این مفاخر علمی، آنان را در دانش اندوزی امید می‌بخشد و دلگرم می‌کند. آشنایی با دقائق زندگی این بزرگان و تأمل در ظرایف آثار آنان، باعث افتخار طلاب به این تراث و جدّ و جهد در استخلاف آنان خواهد شد. طلاب با شناخت و انس با سیره و آثار علمی پدران معنوی خود، احساس می‌کنند به یک هویت علمی تعلق دارند؛ هویتی فخیم و باارزش و با نظراتی پرمحتوا در زمینه دانش‌ها و دانشوران؛ از این رو تمام کوشش خود را برای رسیدن به چنین قله‌های رفیعی، مبدول خواهند داشت. یکی از مفاخر علمی حوزه‌های علمیه، مرحوم سید محمد جواد عاملی (اعلی الله مقامه الشریف) است؛ مولف معجم فقهی ارزشمند «مفتاح الکرامه فی شرح قواعد الاحکام». گرچه قواعد علامه حلی رحمته الله علیه، بنابر گزارش آقا بزرگ تهرانی در الذریعه^۲ بیش از سی حاشیه و شرح از بزرگان فقه شیعه دارد و هر کدام، ظرفیت‌های فراوانی دارند، اما مفتاح الکرامه مرحوم سید عاملی در این بین، کم‌نظیر است. سخت‌کوشی و پشتکار ایشان برای طلاب جوان جالب توجه است. مهم‌تر از آن، ویژگی‌های اخلاقی و به خصوص گره زدن این ویژگی‌ها با زندگی علمی این دانشمند شیعی، بسیار درس‌آموز است. متن حاضر برخی از ویژگی‌های برجسته اخلاق علمی نویسنده مفتاح الکرامه را بیان می‌کند.

۱. مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة (ط - القدیمه)، ج ۹، ص ۲۱۰.

۲. آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۶، ص ۱۶۹-۱۷۲ و ج ۱۴ صص ۱۷-۲۳.

۱- مطالبه علمی استاد، مفتاح الكرامه را خلق کرده است

یکی از سنت‌های اصیل علمی حوزه، دستیاری شاگردان یک استاد پیشکسوت در انجام فعالیت‌های تحقیقی است. این سبک کار، علاوه بر بالندگی مطلوب تر شاگردان، باعث تولید آثار فخیم علمی نیز شده است. راهنمایی پیشکسوتان دانش، به همراه سخت‌کوشی و نشاط فضلی جوان، نتیجه بخشی چنین همکاری‌هایی را دوچندان می‌کند. هرچه استاد شایسته‌تر و دستگیرتر و هرچه شاگرد فاضل‌تر و سخت‌کوش‌تر باشد، این الگوی علمی نیز بیشتر به سرانجام می‌رسد.

مرحوم عاملی انگیزه تالیف مفتاح الكرامه را امتثال امر استاد خود مرحوم شیخ جعفر کاشف الغطاء بیان می‌کند. استاد از ایشان خواسته بود که متن قواعد علامه حلی را مطالعه کند و در هر مسئله اختلافی، اقوال و مستندات ذکر نشده و همچنین اشکالات وارد بر هر نظریه را تقریر کند. به علاوه شهرت و یا اجماع موجود در مسائل را ذکر نماید. همچنین در مسائل اختلافی عامه و امامیه به اختصار و جوه اختلاف آن را تبیین نماید. بدین ترتیب ظرفیت‌های کتاب قواعد مرحوم علامه را افزایش دهد. جالب این است که امتثال این امر استاد، قریب به سی سال به طول انجامید. مرحوم عاملی این دستور العمل استاد را در یادداشت ابتدایی کتاب طهارت مفتاح تشریح می‌کند. مطالعه قلم مرحوم عاملی خالی از لطف نیست؛ خصوصاً اینکه تعظیم شاگرد نسبت به استاد، در ابتدای این متن، درس بزرگی است:

«وقد امتثلت أمر سيدي و استاذي و من عليه بعد الله سبحانه و أوليائه صلى الله عليهم، معولي و اعتمادي الإمام العلامة المعتبر المقدس الحبر الأعظم الشيخ جعفر، جعلني الله تعالى فداه و أطال الله تعالى للمؤمنين بقاءه قال أدام الله تعالى حراسته: «أحب أن تعمد إلى قواعد الإمام العلامة أعلى الله تعالى في الجنان مقامه فتنظر إلى كل مسألة اختلفت فيها كلمات الأصحاب و تنقل أقوالهم و تضيف إلى ذلك نقل شهرتهم و إجماعهم و تذكر أسماء الكتب التي ذكر فيها ذلك و إذا عثرت على دليل في المسألة لم يذكره فاذكره و متنه و اذكر عند اختلاف الأخبار مذاهب العامة على وجه الاختصار ليكمل نفعه و يعظم وقعه، فإن المختلف وإن كان عميم الفائدة إلا أنه قد خلا عنه ذكر كثير من المسائل الخلافية و ما ذكر فيه منها قد خلا عنه ذكر كثير من الأقوال»، فامتثلت أمره الشريف و رجوته أن يسعني بدعائه الصالح المقبول و فوّضت أمري إلى الله و توكلت على الله و لا حول و لا قوة إلا بالله.»^۱

۲- شب و روز مولف مفتاح الكرامه یکی بوده است

محقق عاملی، برای نگارش کتاب مفتاح الكرامه تلاش شبانه‌روزی کرده است. مولف در یادداشت‌های پایانی بخش‌هایی از کتاب اشاره می‌کند که برخی از این متن‌ها، در نیمه‌های شب یا نزدیک فجر و یا در

ایام متعارف تعطیلات به پایان رسیده است. به عنوان مثال مرحوم عاملی کتاب طهارت مفتاح را در ربیع آخر شب و کتاب دین آن را ساعتی قبل از اذان صبح، مبحث احیاء موات و توابع آن را بعد از نیمه شب نهم ماه مبارک رمضان^۱، کتاب شفعه و اقرار را در شب های قدر و شب عید فطر به پایان رسانده است.^۲ همچنین کتاب وقف را نزدیک نیمه شب تمام کرده است.^۳ این نشان می دهد که در مسیر انجام تحقیق و نگارش، شب و روز و تعطیلی و فراغت برای این اندیشمند شیعی مفهومی نداشته است.

مرحوم عاملی علیرغم روحیه تعبد فوق العاده ای که داشت، به اذعان خودشان در ماه مبارک رمضان به اعمال عبادی محدودی قناعت کرده بود و به نوشتن این کتاب مشغول می شد. در این باره خود چنین گفته است:

«لقد كتب في هذا الباب في شهر رمضان من هذه السنة ثمانية أجزاء أو تسعة أو عشرة مع هذا التتبع والاستيفاء وذلك لأني تركت له سائر الأعمال التي يعملها العاملون في شهر رمضان إلا ما قل جدا مؤثراً للتحصیل والاشتغال على جميع أعمال شهر رمضان.»^۴

این اهتمام، نشان دهنده اعتقاد وثیقی است که به ضرورت کار علمی خود داشتند.

فرزند مرحوم عاملی که خود فردی متقی است، از شدت اهتمام ایشان در مطالعه و نوشتن چنین نقل می کند: پدرم روزها و شب ها به نوشتن و مطالعه مشغول بود. کتاب ها و قلم و کاغذ در کنارشان پهن بود. به قدری مشغول مطالعه و نوشتن می شد که چه بسا از صرف غذا غافل می شد که لاجرم مادرم صرف غذا را به ایشان یادآوری می کرد:

«حكي عن ابنته و كانت على ما يقال مشهورة بالتقوى أنّها قالت: كان والدي يكتب و يقرأ و كتبه كلّها مفتوحة بين يديه و من خلفه و عن يمينه و شماله و هو يدور عليها و القلم و الكاغد بيده يطالع و يكتب و كان كثيراً ما ينسى أكل طعامه في وقته فالتزمت والدتي أن تقدّم الطعام إليه كل يوم و ليلة في وقته و تنبهه على تناوله في حينه.»^۵

۳- هنگام تدوین مفتاح الكرامة شرایط اجتماعی سختی حاکم بود

مؤلف در حالی که شهر نجف اشرف، کربلای معلی و حلّه به محاصره گروه های وهابی درآمده بود، به تألیف مفتاح الكرامة ادامه داده است. انعکاس مختصری از این شرایط در پایان برخی از مجلدات

۱. همان، ج ۷، ص: ۶۵۳.

۲. همان، ج ۴، ص: ۷۷۳.

۳. همان، ج ۹، ص: ۱۲۷.

۴. همان، ج ۹، ص: ۳۶۲.

۵. عاملی، سید جواد، مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة (ط - الحديثة)، ج ۱، ص: ۶.

مفتاح^۱ موبد این امر است. مؤلف در این قسمت‌ها از قتل مردان و کودکان، گرفتن اموال، تسلط بر شهر مکه و مدینه منوره، تخریب قبرستان بقیع، حمله به نجف اشرف، تعطیلی سه ساله زیارت مکه منوره، بسته شدن راه‌ها، قتل عام زائرین امام حسین علیه السلام و به آتش کشیده شدن مزارع خبر داده است. ایشان در این هنگام با نوشتن رساله «وجوب الذب عن النجف الاشرف» مردم را به دفاع ترغیب نمود و به علاوه خود نیز در صف مجاهدان قرار گرفت. ایشان معتقد بود که دفاع و مهیا کردن نیروها برای دفاع، نباید اورا از تألیف و تصنیف باز دارد. بر اساس همین اعتقاد در چنین شرایطی نیز مشغول نگارش کتاب مفتاح الکرامه بود.^۲

۴- تواضع علمی مرحوم عاملی بسیار درس آموز است

از دیگر ویژگی‌های مولف، احترام ایشان به استادان بزرگوار خود است. وی بسیار متواضع بود به طوری که همه تحقیقات وزین و نوآوری‌های علمی خود را به اساتید خود و هر نقصی در آنها وجود داشت را به خود نسبت می‌داد. متن اعیان الشیعه در این باره شیرین و خواندنی است:

«أما تعظیمه لأهل العلم ولا سيما مشايخه فلم يعهد مثله من غيره قديما وحديثا كما يظهر من ديباجات كتبه و قال بعض العلماء ما رأيت مصنفا كصاحب مفتاح الكرامة فإنه وإن نسب جميع ما حققه من مصنفاته إلى مشايخه هضما لنفسه و قال في خطبة بعض مصنفاته: ما كان فيهما من تحقيق سمين فهو للأستاذ و ما كان فيه من غش فهولي»^۳

۵- سبک پژوهشی مرحوم عاملی در مفتاح الکرامه قابل تقدیر و مایه افتخار است

امروزه رسم پژوهشگران، توجه دقیق به پیشینه تحقیق مسائل مورد پژوهش، مقایسه و ارزیابی نظریات علمی مطرح در مورد آن مسئله است. آنان بر این باورند که یک مطالعه نظام مند در واقع نقطه‌ای است در تاریخ علم معین، به گونه‌ای که از تحقیقات پیشین متأثر و بر تحقیقات پسین موثر است.^۴ بنابراین آنان معتقدند برای پشتیبانی بهتر از هر مدعی علمی در تحقیقات نیاز به شواهد است. همچنین معتقدند هر تحقیق، باید در بافت مسائل دانش مربوط قرار گیرد و برای این کار باید با یافته‌های معتبر سایر دانشوران مرتبط شود، آنها را رد کند و یا با تکیه بر آنها مجهولات علمی بعدی را رفع کند. این امر نیازمند تسلط دانشوران به زمینه تحقیقات قبلی و تتبع در منابع و نظریات است. جالب است که محقق عاملی در این روش عقلایی و متعارف بین محققان امروزی، پیشکسوت بوده و بد طولایی داشته است. به طوری که مفتاح الکرامه منبعی بسیار معتبر برای تحصیل اجماعات

۱. عاملی، سید جواد، مفتاح الکرامة في شرح قواعد العلامة (ط - القديمة)، ج ۷، ص: ۶۵۳. همان، ج ۵، ص: ۵۱۲.

۲. همان، ج ۴، ص: ۷۷۳.

۳. امین، سید محسن، اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۲۹۰ و ۲۹۱.

۴. احد قراملکی، فرامرز، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهشی، ص ۵۰.

و شهرت‌های فقهی است. در حقیقت این اثر ارزشمند یکی از معاجم فقهی متضمن نظریات فقه‌های عظام محسوب شود. از ویژگی‌های بسیار مهم مفتاح، استقراء تام در اقوال، اجماع اصحاب و حتی موارد مشهورترین آنان است که با دقتی کم‌نظیر و روشی بدیع و با مراجعه مستقیم به کتاب‌های آنان گردآوری شده است. به طوری که محقق قمی صاحب قوانین هنگام شک در وجود قول مخالف در مسائل، به سید عاملی رجوع می‌کرد در حالیکه نسبت استاد و شاگردی بین محقق قمی و سید عاملی برقرار بوده است.^۱

در این راستا یکی دیگر از یادگارهای با ارزش ایشان کتابخانه ایشان بود که در آن بسیاری از نسخ خطی علمای بزرگ از قرون پیشین را جمع‌آوری کرده است. کتابخانه ایشان در آن زمان از کتابخانه‌های غنی به شمار می‌آمد. در این گنجینه گران‌سنگ کتابهای نفیس فقهی، رجالی، حدیثی... نگهداری می‌شد. ایشان در کتاب مفتاح الکرامه به این ذخایر ارزشمند اشاره کرده است. مؤلف با استفاده از این کتابخانه تمام کتاب‌های فقهی مورد نیازش را در اختیار داشته است. بنابراین به کمتر کتابی به صورت غیرمستقیم و با واسطه اشاره داشته است. این یکی از مطلوبیت‌های گفته شده در روش تحقیقات امروزی محسوب می‌شود.^۲ به عبارت دیگر می‌توان گفت اعتبار داده‌ها و دست‌اول بودن منابع که امری پسندیده در بین پژوهشگران امروزی است از سالیان پیش به عنوان یک سنت و سبک علمی به صورت دقیق مدنظر این عالم بزرگ شیعی بوده است.

این ظرفیت وقتی که به موقعیت زمانی تدوین کتاب مفتاح توجه شود، پراهمیت‌تر می‌شود. مفتاح در حقیقت حلقه وصل نظریات فقهی استادان بزرگ مرحوم عاملی همچون سید محمد مهدی طباطبایی مشهور به بحر العلوم و شیخ جعفر کاشف الغطاء و شاگردان جلیل‌القدری هم‌چون شیخ محمد حسن نجفی، صاحب جواهر الکلام و شیخ حسن بن جعفر کاشف الغطاء است که هر کدام در فقه اثرات منحصر به فرد خود را داشته‌اند. ظرفیت فراهم آمده در این اثر، برای محققان فقه و حقوق می‌تواند بسیار مورد استفاده باشد.

۶- مرحوم عاملی، زلف علم را به تقوی گره می‌زد

مرحوم عاملی مورد اعتماد مرحوم بحر العلوم بوده است. ایشان یکی دیگر از استادان مرحوم عاملی است. محقق بحر العلوم به عنوان ریس حوزه بزرگ نجف، برای اداره این حوزه، وظایف مهم آن را تقسیم کرده بود و هر کدام را به فردی با کفایت از شاگردان خود سپرده بود. در این بین، کارهای تحقیق و تألیف را به مرحوم عاملی واگذار کرده بود. این نشان می‌دهد فردی به جلالت مرحوم عاملی چه منزلتی نزد استادان داشته است.

۱. عاملی، سید جواد، همان، ج ۴، ص: ۷۷۲.

۲. احد قراملکی، فرامرز، همان، ص ۱۹۴.

منقول است^۱ که وقتی سید بحر العلوم در نجف درس می‌گفت روزی برای تدریس نیامد. شاگردان ناراحت شدند. بدین سبب سید جواد که مورد اعتماد بحر العلوم بود را نزد ایشان فرستادند. سید جواد علت نیامدن استاد را جویا شد. استاد فرمود من پس از نیمه‌های شب، برای سرکشی به مدرسه می‌آیم و قدم می‌زنم. به تازگی وقتی آمدم، هنگام سحر چراغ حجره‌ها را خاموش دیدم و همه در خواب به سر می‌بردند و از تضرع آنها خبری نبود. به همین علت من حاضر نیستم برای کسانی که نماز شب و تضرع و ناله‌های سحرگاهی را ترك می‌کنند درس بگویم. می‌گویند وقتی این کلام بحر العلوم در میان شاگردان زبان به زبان پیچید، صدای زمزمه‌های یارب یارب شاگردان دیگر بار در نیمه‌های شب به آسمان بالا رفت، سید عالی‌مقام نیز مجدداً با اطمینان خاطر بر کرسی تدریس نشست.^۲

۷- مرحوم عاملی به طلاب حوزه چه توصیه‌ای می‌کرده است

در پایان بعضی از مجلدها نصایح علامه سید جواد عاملی به طالبین علم و معرفت دیده می‌شود که آنها را تشویق به فراگیری فقه و علوم دینی نموده است: «برادرانم را به جد و جهد و اشتغال و تتبع در اخبار و اقوال با کمال دقت و عدم تکیه بر آنچه بدون زحمت حاصل می‌شود و به اشتغال شبانه‌روزی و اینکه سپری نکردن اوقات شان در غیر تحصیل و دل نبستن و زهد به دنیا توصیه می‌کنم. زیرا دنیاخواهی آفت تحصیل است.» خواندن متن اصلی این توصیه نیز خالی از لطف نیست:

«وَأوصي إخواني بالجد والجهد والاشتغال و تتبع الأخبار والأقوال مع كمال الضبط وعدم التعويل على الانفال و بالاشتغال في الليل والنهار وأن لا يغادر من أوقاتهم في غير تحصیل و بالزهد في هذه الدنيا فإن الميل إليها آفة التحصيل.»^۳

سرانجام روح این عالم در جوار مرقد حضرت امیرالمؤمنین علی عليه السلام در نجف آرام گرفت.

مدیرمسئول

۱. مجله حوزه، شماره چهارم، سال پنجم.

۲. عاملی، سید جواد، همان، ج ۴، ص ۷۷۲؛ در این ارجاع به تضمن به چنین واقعه‌ای اشاره دارد گرچه تصریحی به ماوقع ندارد اما می‌توان دوریشه را یکی دانست.

۳. همان، ج ۹، ص: ۳۶۲.